

І. П. Шпичак

ПРОБЛЕМА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ (НА ОСНОВІ ЩОДЕННИКОВИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ В. Ф. ШМІДТ)

Анотація. У статті розкрито проблему психічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку у світлі психоаналітичного вчення. Проаналізовано науково-педагогічні ідеї вітчизняного педагога та психоаналітика Віри Федорівни Шмідт. Висвітлено особливості щоденникових спостережень дослідниці за психічним розвитком дітей та обґрунтування на їх основі теоретичних висновків про психічний розвиток дитини та пізнання нею навколишнього світу. Систематизовано педагогічні рекомендації, запропоновані В. Ф. Шмідт щодо виховання дітей з урахуванням їхніх природних потягів.

Ключові слова: виховання, психоаналіз, спостереження, ранній і дошкільний вік, лібідо, сублімація, потяг, психічний розвиток.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає етап складних суспільно-політичних перетворень. Проблема виховання психічно здорової особистості, яка може легко адаптуватися до умов стресогенної соціально-економічної ситуації, спонукає теоретиків і практиків сучасної освіти до нового осмислення педагогічної спадщини минулого. Цілий ряд філософсько-педагогічних та психологічних теорій знову набувають популярності в академічних та суспільних колах. До них відноситься і таке науково-культурне явище ХХ ст., як психоаналіз. Оскільки психоаналітичне вчення здатне допомогти педагогу зрозуміти стан учня, розібратися у причинах його неуспішності і недисциплінованості, зрозуміти в душевному житті дитини те, що, здавалося б, неможливо збагнути і пояснити.

Теорія психоаналізу, розроблена З. Фройдом, а пізніше модифікована його послідовниками К. Юнгом, А. Адлером, В. Райхом, знайшла відображення у реформаторській педагогіці країн Західної Європи, а також була досить популярною в контексті розвитку вітчизняної педагогіки 20-х років минулого століття. Зокрема, російськими психоаналітиками був поставлений експеримент психоаналітичного спостереження і виховання дітей раннього і дошкільного віку у спеціальному закладі – Дитячому будинку-лабораторії «Міжнародна солідарність». Хоча даний заклад проіснував всього 4 роки (з 1921 по 1925 рр.), а сам психоаналіз згодом був заборонений та надовго забутий, однак напрацювання його творців є цінним джерелом із вивчення психічного розвитку дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку вітчизняної психоаналітично орієнтованої педагогіки 20-х років ХХ ст. висвітлена у працях А. А. Парамонові [2], О. М. Еткінда [8], Т. Н. Шикалової [3], А. І. Белкіна та О. В. Литвинова [1].

Праці В. Ф. Шмідт, де вона описувала результати спостережень та власні оцінки щодо психічного розвитку дітей з точки зору психоаналізу, публікувалися за кордоном на сторінках психоаналітичних журналів.

Однак у вітчизняному науковому полі її творчість довгий час не знаходила відображення у дослідженнях науковців. Лише у 2009 р. було видано «Дневник матери: первый год жизни» та інші праці [5]. Тому, на нашу думку, наукові дослідження В. Ф. Шмідт потребують детального розгляду, аналізу та нового осмислення, з метою застосування їх у сучасній практиці виховання дітей.

Мета статті: висвітлити основні підходи щодо психічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку у щоденникових спостереженнях В. Ф. Шмідт.

Виклад основного матеріалу дослідження. Віра Федорівна Шмідт – відомий російський педагог українського походження, фахівець у галузі дошкільного виховання. У 1920-х роках вона була однією з ключових фігур у Російському психоаналітичному товаристві та представляла його на міжнародних конгресах.

У 1921-1925 рр. Віра Федорівна була однією із співробітниць та практично відповідала за всю роботу московського психоаналітично орієнтованого закладу – Дитячого будинку-лабораторії «Міжнародна солідарність».

Впродовж всієї творчої наукової діяльності В. Ф. Шмідт активно застосовувала та пропагувала психоаналітичні відкриття. Вона була переконана в тому, що ранній вік є найважливішим періодом в розвитку дитини. В. Ф. Шмідт вважала, що для того, аби знайти правильний виховний підхід, необхідно знати глибинні закони розвитку психіки дитини, особливо її підсвідомої сфери. Вона зауважувала, що у своїй роботі завжди керувалася положенням З. Фрейда про те, що поведінка дитини не буває випадковою, а завжди зумовлена певними підсвідомими внутрішніми процесами [4, с. 41].

Віра Шмідт була переконана, що дитина від народження є сексуальною істотою і успіх виховання залежить від правильної сублімації її сексуальних потягів у певні періоди розвитку [4, с. 11].

Впродовж декількох років дослідниці разом із групою співробітників Дитячого будинку-лабораторії вела щоденникові записи психоаналітичних спостережень за дітьми. Вона зібрала величезний дослідницький матеріал про ранній розвиток дітей, їхні звички, особливості вияву почуттів і захоплень, про становлення їхнього характеру і стосунків з іншими. Окрім цього, В. Ф. Шмідт проводила спостереження за розвитком власного сина Воліка від народження до 6 років (спочатку індивідуально, а згодом у колективі однолітків Дитячого будинку, вихованцем якого з 1,5 року він був). У цих щоденникових записах спостережень описуються та інтерпретуються певні прояви поведінки і розвитку дитини, а також особливості материнської позиції щодо сина.

Спостереження та узагальнення В. Ф. Шмідт, виконані у руслі психоаналітичних ідей, є дороговказними орієнтирами щодо виховання дітей раннього та дошкільного віку.

В. Ф. Шмідт у статті «Значение сосания груди и пальца для психического развития ребенка» [7] представила результати своїх досліджень немовлят та дітей раннього віку. Вона, зокрема, зауважувала, що сосання дитиною пальців є закономірним явищем у певний період

дитячого розвитку, яке не є поганою звичкою, а, навпаки, сприяє інтелектуальному розвитку дитини, знайомить її з навколишнім світом та власним тілом. Також дослідниця запропонувала деякі рекомендації щодо створення правильного педагогічного оточення дитини.

В.Ф. Шмідт представила цікавий дослідницький матеріал поступової диференціації чуттєвих проявів голоду та лібідо, які пов'язані з ссанням, але по-різному проявляються у дитини і призводять до різноманітних вчинків. Дослідниця зауважувала, що дитина пізнає світ, отримуючи задоволення через подразнення еrogenних зон. Від народження у дитини такою зоною є рот, вона спочатку отримує задоволення від ссання грудей, а згодом – пальців. При цьому вона чітко розмежовувала ссання, як втамування голоду і ссання, як задоволення дитини [4, с. 221].

В.Ф. Шмідт у своїх щоденникових спостереженнях відзначала, що прагнення до продовження приємних відчуттів спонукає дитину до нових досягнень. Оскільки неможливо ссати палець постійно, адже дитину купають, пеленають, годують, і палець випадає з рота, то кожного разу вона намагається знову відновити приємні відчуття. Це призводить до перших спроб координованого руху рукою. Відбувається новий крок у розвитку дитини. З цього моменту вона починає входити в контакт із зовнішнім світом, знайомиться з ним через свою еrogenну зону, і її задоволення вже пов'язане з процесами пізнання [4, с. 223].

У результаті спостережень за своїм сином, В.Ф. Шмідт зрештою відзначила, що в кінці шостого місяця сильне задоволення від ссання поступово втрачає своє значення. Частково воно ще зберігається при ссанні пальців, частково переходить у задоволення тактильного характеру, яке пов'язане з близькістю матері в цілому [4, с. 229]. Значна частина лібідо, пов'язана з процесом ссання, переходить у нову форму ссання пальців перед сном і під час їжі. Поступово у дитини відбувається перехід від дослідження предметів ротом до дослідження через доторки, споглядання і слухання. В.Ф. Шмідт, зробила висновок про те, що в цей час (за її спостереженнями приблизно на 8 місяці) мускульна еротика виступає на перше місце і залишає своє значення ссанню пальців – відділити дитину від навколишнього світу [4, с. 230]. Згодом дитина сама, без найменших зусиль дорослих, залишає цю звичку. Завдяки ссанню вона отримала все необхідне для її розвитку і максимум задоволення.

В.Ф. Шмідт відзначала, що педагогічне ставлення до оральної еротки полягає в тому, щоб забезпечити вільну діяльність дитини, яка приносить задоволення; забезпечити можливість сублимації за допомогою педагогічно правильного оточення; надати педагогічну допомогу, якщо виникне загроза затримки ще несублимованої частини лібідо на відповідній стадії розвитку [4, с. 234].

Досліджуючи потяг до пізнання у дітей раннього віку, В.Ф. Шмідт визначала його як «сублимований спосіб оволодіння, прагнення вивчати навколишній світ» [6, с. 146].

Аналізуючи записи щоденників, В.Ф. Шмідт виділила чотири періоди розвитку потягу до пізнання: 1) 1-2 роки – дитині властива первинна орієнтація у навколишньому світі, що безпосередньо її оточує; 2)

3 роки – у дитини проявляються інтереси, пов'язані з дослідженням власного тіла, його тілесних функцій і різноманітних мускульних відчуттів; 3) 4-5 років – розвиваються відносини «Я і Світ». Перед дитиною постають дві основні проблеми: проблема народження і смерті. В той же час з'являється прагнення дізнатись, як влаштоване тіло людей, що її оточують; 4) 5-6 років – у дитини проявляється інтерес до суспільного та соціального життя. Вперше у цей період з'являються питання про Бога і влаштування світу [6, с. 148].

У своїй праці «О развитии Wissenstrieb'a у одного ребенка» В.Ф. Шмідт відмічала, що пізнання дитиною навколишнього світу на кожному із періодів відбувається за допомогою окремих еrogenних зон. Зокрема, спочатку такими зонами є рот, очі, вуха, руки. Відчуття, отримані через них, слугують водночас засобом для задоволення певної еrogenної зони – ссання, споглядання, слухання, випадкові доторки.

В.Ф. Шмідт зауважувала, що спочатку голод, а потім прагнення заволодіти певним предметом штовхає дитину на агресивні дії, спрямовані на те, щоб схопити і з'їсти, тобто заволодіти у прямому і примітивному значенні цього слова. Через певний період замість того, щоб схопити і з'їсти, дитина вже вивчає предмет, ніби володіє ним за допомогою дослідження, порівняння з уже знайомими предметами [6, с. 149].

Другий період, зазначений В.Ф. Шмідт, розпочинається на третьому році життя. Цей рік характеризується інтенсивним розвитком мовлення дитини. У неї з'являється можливість задавати питання, які теж проходять певні стадії розвитку.

Проводячи спостереження за своїм сином, В.Ф. Шмідт зазначала, що після двох років дитина питає «Що це?», в кінці третього року – «Чому?» і «Хто зробив той чи інший предмет?». Одночасно з великим інтересом до всього навколишнього на перший план виступають інтереси, пов'язані з еротикою. У цей період дитину цікавлять певні органи та їхні функції як у неї самої, так і в інших дітей, батьків і тварин [6, с. 151].

На третьому періоді, приблизно з початку 4-го року, за спостереженнями В.Ф. Шмідт, дитина уже сама може поставити перед собою проблему і добиватися її досягнення. Це вказує на те, що поруч з лібідозними витоками потягу до пізнання, виникає свідомо розумова праця. Інтереси і питання дитини стосуються власної особистості. Віра Федорівна вказувала, що їх можна поділити на три групи: 1) Звідки я взявся? 2) Як я влаштований? 3) Як може статися, що я помру?

Вагомий інтерес щодо розкриття позиції матері до проявів дитини представляють численні діалоги В.Ф. Шмідт зі своїм сином, наведені із її щоденника. Аналіз їхнього змісту дозволяє побачити, що мати спокійно ставилась до питань дитини щодо зачаття і народження. В.Ф. Шмідт намагалася чесно і зрозуміло дати на них відповідь. Вона вважала, що в цьому немає нічого непристойного і аморального. Навпаки, дослідниця зауважувала, що коли дитина не може самостійно вирішити питань, пов'язаних з її народженням, то впадає в афективний стан (так само як при незадоволенні будь-якого потягу), а вирішення цього питання призводить до розрядки афекту, до повного задоволення (так само як при отриманні сексуального задоволення) [6, с. 158].

Подальші спостереження В. Ф. Шмідт вказують на те, що на шостому році життя, тобто вже на четвертому періоді, у дитини розпочинається витіснення едіпового комплексу. Це спрямовує її потяг до пізнання на питання, пов'язані з правлячими особами, боротьбою, війною, мільйонерами та в'язницями. В. Ф. Шмідт бачила зв'язок цих питань з едіповим комплексом (інтерес до батька, агресивність щодо нього і покарання за це) [6, с. 167].

Отже, в результаті численних спостережень і фактичних записів В. Ф. Шмідт прийшла до висновку, що потяг до пізнання поступово виростає із потягу до оволодіння. Поступово дитина оволодіває предметом за допомогою пізнання. В. Ф. Шмідт запропонувала наступну схему розвитку потягу до пізнання: 1) подивитись – схопити – з'їсти – оволодіти; 2) подивитись – схопити – доторкнутись, познайомитись – оволодіти; 3) роздивитись – спитати – зрозуміти, дізнатись – оволодіти; 4) поставити проблему – спитати і дослідити самостійно – пізнати – оволодіти. Тобто, метою і об'єктом потягу до пізнання є оволодіння предметом за допомогою пізнання [6, с. 170].

В. Ф. Шмідт відмічала, що нормальний розвиток потягу до пізнання залежить, в першу чергу, від правильного розвитку гальмуючих процесів у центральній нервовій системі, які впливають на правильний хід розвитку моторних проявів дитини, а через них – на правильну сублимацію потягу до оволодіння і його сексуальних компонентів. Інтенсивність його прояву залежить від індивідуальних характеристик дитини і спадковості.

За свідченнями В. Ф. Шмідт, після сублимації потягу до оволодіння, всі задоволення пов'язані з ним, повністю переходять до потягу до пізнання. В той же час сексуальні потяги дитини направляють основний потік її інтересів в той бік, куди спрямований основний потік лібідо і де вона може отримати максимальне задоволення у даний момент [6, с. 172].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, результати численних спостережень та наукових узагальнень В. Ф. Шмідт дають змогу окреслити особливості психічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку. Дослідниця вказала на те, що дитина постійно перебуває під впливом сильного потягу, який штовхає її до оволодіння навколишнім світом за допомогою пізнання. Виходячи із теоретичних положень психоаналізу, В. Ф. Шмідт представила цінний матеріал для педагогів та психологів щодо правильного підходу до виховання дітей з врахуванням сублимованої енергії їхнього лібідо. У перспективі окремого вивчення потребують питання дитячих капризів у спадщині Віри Шмідт, а також теоретичний аналіз «Дневника матері».

Список використаних джерел:

1. Белкин А. И. К истории психоанализа в Советской России / А. И. Белкин, А. В. Литвинов // Антология российского психоанализа : в 2 т. : Т.2 / В. И. Овчаренко; В. М. Лейбин. – Москва: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. – 864 с. – С. 296-311.
2. Парамонова А. А. Открытие детства в России: развитие научного знания о ребенке в истории отечественной психологии конца XIX - начала XX вв. / А. А. Парамонова. – Ижевск: ERGO, 2010. – 172 с.

3. Шикалова Т. Н. Детский дом-лаборатория «Международная солидарность» (1921-1925 гг.) / Т. Н. Шикалова // Ермаков-альманах: исследования, комментарии, публикации. Научные труды Института И. Д. Ермакова / Ассоц. развития психоаналит. иссл.; под ред. С. Ф. Сироткина. – Ижевск: ERGO, 2010. – 244 с. – С. 85-95.
4. Шмидт В. Ф. Психоаналитические и педагогические труды / В. Ф. Шмидт. – Под науч. ред. С. Ф. Сироткина. – Ижевск: ERGO, 2009. – Т. 3: Психоаналитическое воспитание. – 2012. – 310 с.
5. Шмидт В. Ф. Дневник матери: первый год жизни / В. Ф. Шмидт. – Ижевск: ERGO, 2009. – Т. 1. – 346 с.
6. Шмидт В. Ф. О развитии Wissenstrieb'a у одного ребенка / В. Ф. Шмидт // Ежегодник детского психоанализа и психоаналитической педагогики. / Отв. ред. С. Ф. Сироткин. – Ижевск: ERGO, 2008. – 290 с., с. 146-173.
7. Шмидт В. Ф. Значение сосания груди и пальца для психического развития ребенка / В. Ф. Шмидт // Ежегодник детского психоанализа и психоаналитической педагогики / Отв. ред. С. Ф. Сироткин. – Ижевск: ERGO, 2008. – 290 с. – С. 134-145.
8. Эткин А. Эрос невозможного: История психоанализа в России / А. Эткин – СПб.: Медуза, 1993. – 463 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Belkin, A.Y. & Litvinov, A.V. (1999). K istorii psikhoanaliza v Sovetskoj Rossii [To the history of psychoanalysis in Soviet Russia]. Antologija rossijskogo psihoanaliza - Anthology of Russian psychoanalysis (Vols. 2), (pp. 296-311). Moskva: Moskovskiy psiholo-ho-sotsialnyj institut: Flinta (in Russian)
2. Paramonova, A.A. (2010). Otkritije detstva v Rossii: razvitie nauchnoho znanija o rebenke v istorii otechestvennoj psichologii kontsa XIX - nachala XX vv.[The discovery of childhood in Russia: the development of scientific knowledge about the child in the history of Russian psychology end XIX-XX centuries]. Izhevsk: ERGO (in Russian)
3. Shikalova, T.N. (2010). Detskij dom-laboratorija «Mezhdunarodnaja solidarnost'» (1921-1925 hh.) [Children's home-laboratory "International Solidarity" (1921-1925)]. Ermakov-al'manah: issledovanija, kommentarii, publikatsii. Nauchnije trudi Instituta I.D. Ermakova – Ermakov almanac: research, comments, publications. Proceedings of the Institute of I.D. Ermakova, 85-95 (in Russian)
4. Shmidt, V.F. (2012). Psikhoanaliticheskie i pedahohicheskie trudy [Psychoanalytical and pedagogical works]. (Vols. 3). Izhevsk: ERGO (in Russian)
5. Shmidt, V.F. (2009). Dnevnik materi: pervyj god zhizni. [Diary of mother: first year of life]. (Vols. 3). Izhevsk: ERGO (in Russian)
6. Shmidt, V.F. (2008). O razvitii Wissenstrieb'a u odnogo rebenka [The development Wissenstrieb'a of one child]. Ezhegodnik detskogo psihoanaliza i psihoanaliticheskoj pedagogiki – Yearbook of child psychoanalysis and psychoanalytic pedagogy, 146-173 (in Russian)
7. Shmidt, V.F. (2008). Znachenie sosanija grudi i pal'ca dlja psihicheskogo razvitija rebenka [Meaning of breastfeeding and thumb sucking for mental

development of child]. *Ezhegodnik detskogo psihoanaliza i psihoanaliticheskoj pedagogiki – Yearbook of child psychoanalysis and psychoanalytic pedagogy*, 134-145 (in Russian)

8. Etkind, A. (1993). *Eros nevozmozhnogo: Istorija psihoanaliza v Rossii* [Eros is impossible: the history of psychoanalysis in Russia]. SPb: Meduza (in Russian)

Аннотация. В статье раскрыта проблема психического развития детей раннего и дошкольного возраста в свете психоаналитического учения. Проанализированы научно-педагогические идеи отечественного педагога и психоаналитика Веры Федоровны Шмидт. Освещены особенности дневниковых наблюдений исследовательницы за психическим развитием детей и обоснование на их основе теоретических выводов о психическом развитии ребенка и познания окружающего его мира. Систематизированы педагогические рекомендации, предложенные В. Ф. Шмидт по воспитанию детей с учетом их естественных влечений.

Ключевые слова: воспитание, психоанализ, наблюдение, ранний и дошкольный возраст, либидо, сублимация, влечение, психическое развитие.

Summary. The article deals with the problem of mental development of infants and preschool age children through psycho-analytic theory. The scientific and pedagogical ideas of national teacher and psychoanalyst of Vera Schmidt Fedorovna are analyzed. The peculiarities of researcher's diary of observations for her own son's mental development from the birth to six years old are lighted. The interrelation between the mental development of a child and the pleasure of stimulation some erogenous zones are revealed. Important aspects of a child's mind at an early age are characterized; V.F. Schmidt's pedagogical recommendations according to the education of children considering the underlying laws of the psyche, especially its subconscious, sublimation of sexual instincts in certain periods of a kid's development are offered.

Key words: education, psychoanalysis, observations, early and preschool age, libido, sublimation, appetite, the mental development.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2015